

Kaposi Zoltán:

Térszerkezeti változások Somogy és Zala vármegye határán a 18–20. században

Bevezetés

Dolgozatunkban egy meglehetősen sajátos gazdaság-és természetföldrajzi adottságokkal rendelkező vidék fejlődésének egy mozzanatát, mégpedig a Somogy és Zala megyét elválasztó határvidék tájtalakítását vesszük szemügyre egy olyan korban, amikor – részben a napóleoni háborús konjunktúra, részben a lassan meginduló belső urbanizációs folyamatok hatásaként – egyre nagyobb erővel jelent meg a nemesi és agrárszakirói gondolkodásban a modernebb művelési eljárások bevezetése és a jövedelemtermelésre való átállás igénye. Sajnálatos módon a vármegyék határvidékét meglehetősen elkerülte a szaktörténelmi kutatás, hiszen általában is megfigyelhető, hogy a területek hovatarozása és a tulajdonlás osztódása önmagában is a rendelkezésre álló írásos anyagok szétszóródásához vezethetett, s nem véletlen, hogy az ilyen vidékekről szóló feldolgozások száma meglehetősen csekély. Ennek megfelelően a forrásokat is több helyről kell megszerezni, s ez már önmagában is körülményessé teheti a feldolgozást. Írásunk, ami szorosan kapcsolódik stratégiai kutatásunk témájához – így tehát egyaránt épít vármegyei, országos és családi levéltárak kútjára, természetesen nem elhanyagolva a meglévő szakirodalmi forrásokat sem.

Ez a korszak egész Európában a nagy tájtalakítások időszaka. A 18. század elején a nyugat-európai térségben az agrárárok lassan elkezdtek emelkedni, s ez egy permanens konjunktúrát hozott létre. A mezőgazdasági expanzió együtt járt a föld területi koncentrációjával, a nagybirtok megerősödésével, a nagyüzemi gazdálkodás gyors terjedésével, új növények beillesztésével a művelési szerkezetbe, s nem utolsósorban megnövelte a termelékenységet, s ezáltal a föld eltartó képességét. Az agrárforradalom elindulása után, egy-két évtizeddel a népesség növekedése is elkezdődött: a halandóság gyors csökkenése az eddigi születési arányszámok fennmaradása mellett relatíve gyorsan növelte a népességet, egy valóságos népességrobbanás keletkezett.¹ A két folyamat a későbbiekben egymást gerjesztette, de a végeredmény egyértelműen egy jobban táplálkozó, tovább élő, nagyobb számú társadalom lett. A szaporodó népesség ellátása újabb és újabb földterületeket igényelt, amit főleg

az eddig nem művelt avagy művelhetetlen földekből lehetett csak kialakítani. Hatalmas földnyerési folyamat indult meg a 18. század közepe felé a kontinens nyugati vidékein, Angliában, Hollandiában és Franciaországban. Ennek során óriási kiterjedésű mocsarakat csapoltak le, a legnagyobb vállalkozás valószínűleg a „Fen” nevű dél-angliai mocsár 150 év alatti lecsapolása és szántóvá, legelővé alakítása volt, befejezése már a 19. század első éveire esik. A mocsárlecsapolások együtt jártak csatornázásokkal, egyáltalán a infrastruktúra átalakításával is. Angliában 1757–1830 között mintegy 6400 km csatornát építettek, ehhez hozzáadva a holland, belga, francia és német csatornákat, mintegy 10000 km-re tehetjük a megépített kanálisok hosszát.²

Ha kisebb mértékben is, de Magyarországon is elindult a folyamat. A török utáni Magyarország nem volt a legüdítőbb látvány: a korabeli leírások szerint végelethetetlen pusztaságok, elvadult tájak, gátak és szabályozás nélküli folyók és patakok léte határozta meg az ország – főleg a volt hódoltság területét – arculatát.³ A Rákóczi-szabadságharc után az országra hosszú távú békeévek köszöntöttek, az ország területét különösebb pusztítóbb jellegű háborúk nem sújtották. Ugyanakkor Magyarország az 1722/23-as országgyűlés törvényei alapján a Habsburg-birodalom részét képezte, következésképpen a birodalmi háborúk érintették az ország gazdaságát és társadalmát, ám ezek a háborúk nem Magyarországon zajlottak, így a magyar gazdaság inkább csak az állandó állami keresletet érezte meg, amely elsődlegesen a magyar mezőgazdaság számára biztosított piacot: nagy mennyiségben lehetett eladni szarvasmarhát, gabonát, bort, és egyéb termékeket.

Ez a háborús kereslet a folyamatosságával, a lassan bővülő belső és külső keresleti formákkal, az osztrák urbanizációval egy lassan meginduló majorsági árutermelet gerjesztett Magyarországon, s ez a nyugat-európai területekhez hasonló földnyerési lázat hozott létre. Megindult a nagyobb folyók szabályozása a 18. század közepe felé, de ennél talán jelentősebb volt a helyi kezdeményezésre létrejövő lokális területnyerés: számos helyen az országban mocsarakat csapoltak le, csatornákat építettek, gátakat emeltek, utakat javítottak. A Rába, a Dráva melletti munkálatok, a Béga- és a Ferenc csa-

torna kialakítása világosan jelzi a folyamatot. Főleg a piaciorientáltabb vidékek földesurai igényelték leginkább a változást, ami ez esetben a nyugat-dunántúli, illetve az északnyugati vidékek uraságait jelenti. Sopron megyében például a Sopron körüli falvak lakói mintegy 30000 holdat tettek művelhetővé.⁴ A dolgozatunk szempontjából fontosabb dél-dunántúli területek különösen rossz természetföldrajzi adottságokkal rendelkeztek ebben az időben: a Zala, a Balaton, a Kapos, a Koppány, a Dráva és a Rinya a török időkben elmozsarította a vidéket, vagyis az új tulajdonosoknak avagy a visszatért nemeseknek mindenképpen foglalkoznia kellett a vidék arculatával, a mezőgazdasági termelés terével.

Földbirtok és népesség a 18–19. században

A vizsgált terület keleten a Marcali-hátság nyugati határától a Kis-Balaton keleti vonaláig, míg délen csaknem egészen Kanizsa vonaláig terjed. A vidék lényegében észak-déli irányú földrajzi értelemben vett „teknők” egymásmellettségét jelenti, a teknők közötti völgyekben délről északra, tehát a Kis-Balaton illetve a Zala folyó irányában relatíve kis esésű patakok, folyók folydogálnak. A Kis-Balaton környékét négy hatalmas meridionális völgy szabdalja kisebb nagyobb árkokra, nyugatról keletre a Zalaapáti-hát, a Zalavári-hát, a Keszthelyi halomgerinc és a Marcali-hát. A hátaik között 3–5 km széles teknők húzódnak. A teknők legalacsonyabb pontjai a Balaton tengelyében fekszenek.⁵

A Zalavári és a Keszthelyi-hát közötti lápteknőt metszi ketté a Zala folyó keleti irányban, itt a legmélyebb a lápvölgy, ez a Kis-Balaton medencéje. A mai térképek szerint a Zala és Somogy megyét elválasztó határárok délről ömlik a Zalába, (régai nevén az Ormánd folyó). Mint minden lápvölgyet, így az Ormánd völgyét is kisebb falvak és puszták szegélyezték, a somogyi oldalon helyezkedett el Főnyed, Sávoly, Szökedencs, Sávoly, egészen Somogysimonyiig, Pathig és Várászlóig lenyúlva. A másik, a zalai oldalon található Hídvég, Magyaród, Kiskomárom, Komárváros, és Miháld. A rendkívül jelentős lápteknő teljes mérete mintegy 42 négyzetkilométer, a mai megyehatárok szerint Zalára 31, Somogyra mintegy 11 négyzetkilométer jut.⁶ Ez azonban a történeti időkben nem így volt, hiszen Path és Miháldi régen Somogy vármegyéhez tartozott.

Itt a Kis-Balaton környékén egy hatalmas mocsárvilág alakult ki a 18. századra, amelynek nagy része átnyúlt Zala megyébe. Ennek a vidéknek a talaja alapvetően tőzeg, a terület déli részein homok, a maga alacsony fokú termékenységgel. Népesség már a kora középkortól élt ezen a tájon, elsődlegesen a patakok melletti falvakban. A homokos, sovány talaj a föld eltartó képességét erős korlátok között tartotta, így nem véletlen, hogy a népsűrűség az adott technika szintjének

megfelelően hagyományosan alacsony maradt, aprófalvas településszerkezet jött létre ezen a tájon, és lényegében maradt mind a mai napig.

A 18. században újjáéledő magyarországi nemesi birtokrendszer alaposan kicserélte a vidék tulajdonosait. Megtartotta a terület déli-délnyugati részén birtokait az ősi somogyi birtokos família, a thóti Lengyel-család, aki még a 16. század elején az ún. Somlyay-Faiszy-hagyatékából szerezte meg Path, Vrászló falvak és Gardos puszta birtokát, s ezt még a Neoacquistica Commissio előtt is el tudta ismertetni.⁷ A Lengyel-család földjeitől északra helyezkedett el Simonyi (ma Somogysimonyi) falu, amit a 18. század első felében Festetich Kristóf szerzett meg s csatolt a balatonkeresztúri uradalomhoz, később,⁸ 1792 után a falu a vrászlói uradalomszerves részévé vált, előbb Boronkay József, később pedig Festetich Imre földesurasága alatt. Simonyi mellett keletre terült el a nemesi közbirtokosok (compossessorok) által lakott Vid (ma Nemesvid) faluja, talán a szűkebben vett térség leggazdagabb, s a 18. században az egyik legnépesebb települése, amely falu mezővárosi rangot szerzett a 19. század elejére. A térség meghatározó elemének, az Ormánd folyónak a keleti oldalán északkeletre haladva feküdt a másik nemesi falu, Csákány, amely korábban a Zala és Somogy vármegyében birtokos Póka-család faluja volt, s hajdan jelentős monostorral is rendelkezett.⁹ Számos nemesi kis- és középbirtokos telepedett be a faluba a 18. században, Vidhez hasonlóan közbirtokosságot képezve. Fölötte Szökedencs a Véssey közép-nemesi familia birtoka volt. A mocsárvilág északi-északkeleti részén feküdt Főnyed faluja, ami szintén a Festetich-birtokokhoz kapcsolódott, ám ez már a Festetich György-féle Keszthely központú birtokkomplexum volt. A tőle valamivel délebbre fekvő Sávoly possessio szintén ennek az uradalomrendszernek illeszkedett a balatonkeresztúri szervezetébe.¹⁰

A folyó forrásvidékének bal oldalán a vidék egyik legnépesebb települése, Miháldi található, amely falu ebben az időben a dinamikus gazdagodó és presztízsében is emelkedő Inkey-família birtokai közé tartozott, az 1830-as évektől pedig a Zichy-család illesztette be a falut a vrászlói uradalom üzemszervezetébe.¹¹ Ez volt az egyetlen olyan birtok, ahol minőségi szőlőtermelés folyt, már a 18. században is található három nagy szőlőhegy a faluban. Miháldi volt egyben a legkiemelkedőbb magaslati pont is a környéken, ahonnan szinte az egész vidéket be lehetett látni, vagyis birtoklása egyben stratégiai jellegű is lehetett. Miháldi fölött a folyó nyugati partján található a Zala megyei Ormándpuszta. A település több néven fut a 18–19. században, a források egy része „Ormányhidnak” nevezi, előfordul „Ormándi puszta” néven is. A település birtokjogát a Somsich-család szerezte meg, s erről a familiáról közismert, hogy az egyik legbefolyásosabb családja volt Somogy vármegyének ebben a korban. Egy 1831-es le-

írás szerint itt egy komoly majorsági üzem működhetett: „...az uraságnak itt vagyon szép rendbeszedett és épített majorja, Tiszti lakással együtt egy nagy vendégfogadó és jó fellül csapó malom is található itten, sok allodiális föld és rétekkkel, igen szép Spanyol faju birkákat és szarvas marhákat neveltet az uraság – egynehány, Zselléren kívül semi Jobbágyok nem találtnak, mégis 137 R.C. lélek lakja...”¹²

Ormándhíd fölött található a Kiskomáromi uradalom (benne Komárváros), mely nagybirtok a pesti Generale Seminarium jószágá volt, de az Esztergomi Káptalan kezelte. A reformkori leírások általában szép és nagy mezővárosnak mondják Kiskomáromot: országos vásárokat tarthatott, ahol még tolnai és baranyai kereskedők is megfordultak. Ehhez az uradalomhoz tartozott Kiskomáromtól nyugatra Galambok, amelyen a Miháldi felől érkező patakok, erek folytak keresztül. A lápvölgy nyugati oldalának északi részén pedig két Széchenyi-birtok terült el: Magyaród, amely népesebb jobbágyi település volt, illetve Hídvég, amely nem annyira nagy lakossággal, hanem inkább stratégiai jelentőséggel bírt, már a török korban is a legfontosabb átkelőt biztosította Bécs irányába.¹³

Infrastrukturális szempontból meglehetősen sajátos a térség. Mint azt már említettük, a térség somogyi oldala alapvetően aprófalvas, s földrajzilag jól körbehatárolható. A folyókkal, mocsarakkal és völgyekkel határolt területek külső peremvidékén viszonylag gyorsan fejlődő mezővárosok, uradalmi központok találhatóak. Kiemelkedik ezek közül a délnyugati szögletben Kanizsa mezővárosa, amely közismerten a 19. század első felére a

térség legjelentősebb piacos helyévé vált, országos vásáraival, távolsági kereskedelmi tevékenységével 1828-ra a hetedik legnagyobb piacközpontjává vált az országnak. A vizsgált terület alatt délen is viszonylag nagyobb, népesebb uradalmi központok találhatóak. Iharosberény az Inkey-família, Böhönye a Festetich, még délebbre Csurgó a másik Festetich-ág mezővárosa volt, stb. S a keleti legfontosabb település, Marcali is gyorsan fejlődő Széchenyi-mezőváros volt ebben az időben, míg északról a vidéket a Festetichék Balaton melletti földjei, a balatonkeresztúri és a balatonszentgyörgyi uradalom zárja le. Az említett települések a 18. században egyre jelentősebb gazdasági centrumokká váltak ebben a térségben, következésképpen a vizsgált tájegység a maga alacsony népsűrűségével, a 18. századból örökölt embertelen létviszonyaival alapvető versenyhátrányokkal küszködhetett. Érdekes ugyanakkor, hogy a vármegye szempontjából is rendkívül fontos északi országos postaútnak kényszerszerűen keresztül kellett haladnia ezen a tájon, mivel a Balaton alatt lévő irtatlan kiterjedésű Nagyberék megkerülése csakis Simonyi és Komárváros települések érintésével vált lehetségessé, s ez volt az az útszakasz, amely térség déli településeinek könnyen elérhetővé tette a legközelebbi nagy piacos helyet, Kanizsát. A vizsgált terület falvai ugyanakkor széles, nagy határral bírtak, olyannal persze, amit a török kor óta szinte alig használtak valamire. A területi kiterjedtség mellett ugyanakkor a népsűrűség hosszú időn keresztül alacsony maradt ebben a térségben. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a somogyival szemközt a zalai oldal települései látványosan nagyobbak, népesebbek.¹⁴

A térség népességi és birtoklási rendszere a folyó somogyi oldalán a 18. század vége felé¹⁵

település	a birtok területe	allodiális föld 1767-ben	úrbéres föld 1767-ben	össznépesség 1786-ban	parasztk 1786-ban
Csákány	2793	2512	281	597	30
Főnyed	1015	898	117	121	7
Sávoly	5057	4405	652	383	8
Szőkedencs	2795	2476	319	409	11
Nemesvid	3065	3065	–	1038	–
Vrászló	2114	2083	31	234	9
Simonyi	2925	2911	14	98	4
Path	932	857	75	202	7
Miháldi	4261	3650	611	513	17
összesen	24957 <i>magyar hold</i>	22857 <i>hold</i>	1800 <i>hold</i>	3595 <i>fő</i>	91 <i>fő</i>

Meglehetősen kis létszámú falvakról van szó, az 1787-es népszámlálás szerint az egy falura eső létszám a somogyi oldalon (nemeseiket, mindenkit beleértve) átlagosan 400 fő mindössze, ami természetesen azt is jelen-

ti, hogy hagyományos járadékoltatásból túl nagy bevételt a földesuraknak nem nagyon lehetett volna elkönyvelni. Jelentősebb paraszti (úrbéri) népesség csak Miháldiban, Sávolyban és Szőkedencsen található (a nemesi közbir-

tokos Viden természetesen egyáltalán nem volt úrbéres csoport). Viszont meg kell említenünk azt is, hogy a 18. századra oly jellemző nagy tömegű telepítések még nem zárultak le, Vrászló és Simonyi esetében még az 1830–40-es években is történt külső népelemek behívása, letelepítése.¹⁶ A földesúri jövedelmek a gyér népesség miatt egyre inkább a majorsági áruterelés felé tolták el a gazdálkodási rendszert, ehhez viszont a termelés terét kellett kialakítani. Érdemes arra figyelni, hogy az 1804-es összeírás szerint szokatlanul magas a „servi nobilium”, a „nemesek szolgálói” rovat aránya, ami világosan utal a majorsági termelés létre.¹⁷

Az Ormánd által teremtett természetföldrajzi körülmények a 18. században

Jól jellemzi Somogy és Zala megyének ezt a határvidékét egy későbbi leírás, Fényes Eleknek az 1830-as években írt magyarországi statisztikájának többek között ezen sorai: *„Végre különös ezen vármegyében az, hogy itt alig van határ, mellyben kisebb vagy nagyobb posványosság nem volna (Somogyban Bereknek híjják); a hegyi patakok számtalanok, de kavicsot egyiknek ágyzatjába se szemlélhetni. A Balatonnak 40000 holdra terjedő mocsárja fonyódi, marczi és ormándi bozónak nevezetik...”*¹⁸ A Bár ezek a sorok nagyban támaszkodnak a 18. századi szerzők véleményére, mégsem tűnik túl merésznek az a kijelentés, miszerint nem sok minden változott ezen a tájon a 19. század első harmadáig.

Mint ahogyan azt már említettük, a térség alapvető formáló természeti eleme az Ormánd folyó volt. Az 1730-as évek elején Bél Mátyás, aki hosszabb időt töltött Balatonkeresztúron, s viszonylag pontosan ismerhette a térséget, még a következőképpen jellemezte az Ormándot: *„...az ormándi víz folytonos választóvonalat alkot megyénk és Zala megye között, szélteben és hosszában árasztja habjait, mindkét oldalon sűrű nádasokkal benöve, helyenként egy mérföldet is meghalad a szélessége, különösen ahogy a tóhoz közeledik. Ideérve, amint Bottyán és Hídvég között szétterül, könnyen két mérföldet is eláraszt. És mivel itt a Szala mocsaraival is összefolyik, majdnem hogy a tenger alakját ölti fel. Nehéz erre az utazás és csakis a helyel ismerősök tudnak e tájon közlekedni. Idegenek könnyen rejtett mélységekbe esnek, vagy úgyszólván áthatolhatatlan ingoványba vesznek. Ez az egész vidék ugyanis mélyen át van nedvesedve és végláthatatlan nádasokkal beárnyékolva... kevés helyen lehet általjárni. Itt kezdődik a Balaton tava.”*¹⁹ Hozzá kell tennünk, hogy valójában a később, a 19. század elejétől egyre inkább Kis-Balatonnak nevezett tóba (amely valójában a Balatonnal egybefüggő víz volt, annak mintegy délkeleti nyulványát alkotta) ömlött az Ormánd, s csak később, a 20. századi terület-

átalakítás eredményeképpen vezették az ormándi árok vizét a Zalába. Az Ormándon kívül számos kisebb patak és ér is táplálta a berek vízkészletét, ilyen volt például a rendkívül sok ágból összefutó Miháldi-folyás, a Sárosdi árok, stb.

Bár ma már elég nehezen lehet elképzelni ezt az iradatlan kiterjedésű mocsárhalmazt, mégis a 18. század első felétől fennmaradt források világosan mutatják létét. Az ormándi mocsárnak állapotát, kiterjedését kiválóan érzékelteti az a térképvázlat, amit Bél Mátyás munkájának kiadója, Lukács Károly illesztett a *„Zalamegye leírása”* elé. A 20. századra a régi szép Ormánd nevet elfelejtették a hivatalos térképészet alkotói, helyette a semmitmondó „határárok” kifejezés született meg. A 18. század egyik legnagyobb térképészenek, Mikoviny Sámuelnek egy 1741-es térképén is jól elkülöníthető az a vízzel borított völgy, amely szerint az ekkor még élő tavat alkotó Kis-Balatonnak lefelé Kiskomáromig egy 11 kilométernyi folytatása van. Mikoviny gondolkodott egy hajózható csatorna létrehozásán is, ami Path falunál ért volna véget, nem messze Kanizsától.²⁰ Bél Mátyás részletes leírásán túl szerepel az Ormánd folyó Cholnoky Jenőnek a balatoni hidrográfijáról írt munkájában, ahol is egy 1780-as térkép van bemutatva. Lukács Károly említi egy jegyzetében, hogy az 1783-as Neu ezredes-féle katonai térképen *„Ormánység”* név alatt szerepel. Tomasich 1792-es térképén csak a folyó folyása van feltüntetve, illetve a mellette lévő mocsár, a megnevezés azonban hiányzik.²¹ Az Ormánd folyó neve a mai időkre elsődlegesen az Ormándpuszta elnevezéssel maradt fenn, a folyó nevét a lecsapolás után fokozatosan elfelejtették, bár néprajzi gyűjtések az idősebb lakosság körében még mindig ismert folyónévnek mutatják az Ormándot.

A 18. század hetvenes-nyolcvanas éveiben a térség nagy részét még bizonyíthatóan mocsár, nád, sás és erdő borította. A II. József által elrendelt és végrehajtott 1782-es *„Landesbeschreibung”* is megjegyzi, hogy a *„...réteken sok a mocsaras hely...”* vagy *„...a kis patak, mely itt folyik, sosem szárad ki...”*²² Talán az 1802-ben létrejött vármegyei térkép jelzi legvilágosabban azt az óriási mocsarat, ami az Ormánd folyó Path és Vrászló közötti folyása mentén keletkezett; a folyó két forrása az említett falvak határánál találkozott, s a torkolat körül óriási elmocсарosodott tavakat teremtett. Érdemes egy megjegyzés erejéig arra is rámutatni, hogy a somogyi folyó- és vízrendszer rendkívül lényeges eleme az a belső-somogyi dombsághoz kapcsolódó vízforráskészlet, amely valahol az inkei-iharosberényi vidéktől a Marcali-hátság déli részén található Tapsony-Mesztegyő-Szenyér falujáig nyúlik el. Lényegében ezen a mintegy 50 négyzetkilométeres területen erednek a Nagyberékbe (Balatonba) ömlő patakok, de innen veszi délnek útját a Rinya egyik ága is, amely 70–80 km-es út után éri el a Drávát. Nem messze található ettől a vízforrás-

rendszerből a másik centrális csomópont sem: a Kaposfolyó és a Rinya másik ága a Kiskorpad környéki erdőkben veszi kezdetét, s a Duna felé tart.

Századvégi konjunktúra és a terület-átalakítás megindulása

A századforduló környékén egyre erősebbé váló háborús konjunktúra által létrehozott keresleti növekedés létrehozta a mezőgazdasági ártermelés lehetőségét. Ehhez pedig a termelési tényezők közül elsődlegesen a földviszonyok átalakításával kellett foglalkozni, hiszen e nélkül – potenciális termelékenység javulás híján – profitábilis gazdálkodást ezen a tájon nem lehetett folytatni. Ismereteink szerint az első tájatalakító kísérlet – a thóti Lengyel-család kihalása után apró darabokra szétosztott hajdani óriási uradalom újraegyesítőjének, a Lengyel-család oldalágába beházasodott – Boronkay József nevéhez fűződik.²³

Boronkay József, a vrászlói uradalom (Vrászló, Path, 1792-től Simonyi falu és a hozzá tartozó Gardos puszta) tulajdonosa a 18. század végétől kezdve nagy energiát fordított a terület átalakítására. A 18. század felé felerősödő konjunkturális hatások leginkább a szarvasmarhatartást és a gabonatermelést értékelték fel, ezt érte meg leginkább termelni, ehhez viszont haladéktalan átalakítások kellettek: növelni kellett a hasznosítható legelő-és szántóterületet. Boronkay is írja egyik levelében testvérének, hogy „...marha az sok van, de legelő nincs”.²⁴ A művelhető föld megteremtése elsődlegesen mocsárlecsapolásokat, csatornázásokat követelt meg. A piaci konjunkturális hatások kezdetétől vannak adataink arra, hogy komoly tájatalakító tevékenység folyt a vrászlói birtokokon. 1793-ban szerződést kötöttek a pathi malom árkának megásására, ami azért volt jelentős, mert ez volt az első komolyabb vízelvezető kanális, ugyanakkor a víz elvezetésének egyik potenciális szabályozható módja.²⁵

A konjunkturális években természetesen sokkal többet áldozhattak a földesurak a mocsártalanításra. Erre azért is szükség volt, mert a folyó – aminek teljes hossza egy későbbi felmérés szerint két mérföld (16 km) – elöntötte az erdőket, ingoványossá tette szinte az egész területet, s ez lényegesen összeszűkítette a legelő nagyságát. A folyó jobb partján a pathi határtól a vrászlói szőlőhegyig terjedő, mintegy egy kilométer széles mocsarat csapolták le először. A rét későbbi neve „Örvényes rét” lett. Bél Mátyás még úgy vélte, hogy az „...Ormánd ... talán a magyar örvény szóval függ össze, amely mélységet jelent”.²⁶ A munka végérvényesen Boronkay veje, gróf Festetich Imre tevékenységének eredményeképpen fejeződött be 1813-ban. A személyi változás legfontosabb oka kétségkívül az lehetett, hogy 1806-ban Boronkayt vrászlói udvarházába tartva útonállók tá-

madták meg, s olyan súlyosan megsebesítették, hogy életének visszalévő 10 évét nyomorékon tölthette csak le, testamentumában a birtokirányítást átengedte veje-nek.²⁷ Pesty Frigyes 1864-es kiadású helységnévtárában megemlíti, hogy „Örvényes rét, hajdan roppant tó, lecsapoltatása emlékére gróf tolnai Festetich György (ez nyilvánvalóan helytelen, forrásaink szerint Imréről van szó) köemlévénnyel állított, mely mai napig is a tó közepén jó karban díszel”.²⁸

A Boronkay idejében megkezdett lecsapolások és árokmetészek, kanálisok létrehozása, a tókiszáritások 1813-ig tartottak, az átalakítás utolsó éveiben óriási összegeket fordítottak erre a tevékenységre. 1811-ben ástak egy árkot a pathi malomhoz, kijavították a dencsi és a pathi határárok csatornáját, az inkei határárkot szabályozták, a simonyi malomtól a vrászlói malomig 337 ölnyi árkot ástak, stb. 1811-ben 2860 öl hosszúságban vágtak csatornát, 1812-ben 860, 1813-ban 2477 ölnyi készítettek. Ez az utolsó három évre 6197 öl hosszúságú kanálist, vízelvezető és vízgyűjtő árok metzését jelentette.²⁹ Ezzel a két település (Vrászló és Path) között az Ormánd gyakorlatilag szabályozott folyóvá vált, ugyanakkor a folyó melletti területek kiszáradásra ítéltettek, ahol a kiszáradás néhány esztendő alatt végbemehetett, s onnantól kezdve már csak a terület megtisztításáról kellett gondoskodni. A későbbi földkönyvek alapján világos, hogy a két falu közti Ormánd folyó szabályozása és a terület kiirtása után Vrászló településen az Örvényes rét és szántó 129 holddal növelte a művelhető földeket; a Pajtahely nevű rét 57 holdat tett ki; az Új major 129 holdas föld volt, a Dülörét 63 holdra rúgott, s akkor még nem is beszéltünk a vrászlóinál jelentősebben megnövekedett pathi területekről, hiszen Pathon a folyónak két ága is volt, aminek a köztes területeit szinte állandó jelleggel elöntötte a víz.³⁰ Ki kell még azt is emelnünk, hogy az új vízcsatornák létrehozása egyben alkalom volt a szomszédos településekkel való határrendezésre is: korábban a mocsarakban kitett táblák jeleztek a települések határát, most viszont a frissen metszett árkok egyértelmű líneát jelentettek a különböző tulajdonosokhoz tartozó birtokok között.

Nem volt azonban mindig békés aktus az árokásás, hiszen ez esetleg a szomszéd birtokosoknak, illetve az ott élőknek problémákat is okozhatott, mivel a visszahúzódó víz csökkenthette a térség tradicionális élelemkészletét. Előfordult az is, hogy Boronkay az uradalom népét kiharancsolt a határra, s elvezettette a vizet, megváltoztatta a víz folyását, s különösen érdekes, hogy ezt olyan nagy hatalmasság ellen engedte meg magának, mint például az éppen kegyvesztett, de amúgy 200000 holdas birtokos, gróf Festetich György. Történt ugyanis, hogy 1792. június 19-én Boronkay vrászlói, gardosi és pathi emberei a vrászlói kasznár, Grafits János irányításával puskával, fejszékkel és kapákkal felszerelve kivonultak a gardosi és simonyi közti Vörösfolás patak

partjára, ami addig a Festetich György-féle simonyi birtok és a Boronkayhoz tartozó Gardos puszta határát jelezte, s egész egyszerűen eltérítették a folyót, „...*régi folását hatalommal eltöltetni, a folást más felé vezetni...*” és a már Festetich György emberei által vágatott fákat „...*erőszakosan és mint egy haramia módon elvinni merészelték*”.³¹ A történet pikantériája, hogy Boronkay korántsem ijedt meg a Dunántúl egyik legnagyobb urától: tudta, hogy az esemény előtt pár hónappal egy családi szerződés keretében Festetich György megosztott három fiútestvérével, többek között azzal az Imrével is, aki Boronkay lányát, Krisztinát vette feleségül, s a fenti családi egyezség keretében Simonyi falu Festetich Imréhez került.³² Joggal számíthatott Boronkay – aki egyben táblabíró, s mellette az 1790/91-es országgyűlésen Somogy követe is volt – arra, hogy előbb-utóbb családi belüggé válik az esemény, vagyis nem lesz jogi következménye.

Voltak más jellegű határvillongások is, de ezek – ha hosszú időbe került is – általában békésen rendeződtek. Sokszor kapcsolódtak az ilyen események az irtásokhoz, a kiszáritás területén lévő fák kivágásához, ellopásához. 1810-ben Somsich Pongrác emberei „*több szálfákat*” vágtak Gardos puszta és Simonyi falu határában.³³ Az ilyen eseményeket általában komoly procedúra követte: a vármegye kiküldött egy táblabírót, esetleg szolgabírót a határok megvizsgálására, aki aztán rengeteg tanúvallomás meghallgatása után döntött. 1800-ban például két nemesdedi közbirtokos, név szerint Szabó Sámuel és Szabó Mihály testvérek írtak Széchényi Ferenc főispánnak panaszlevelet, miszerint a Vrászló és Nemesded közötti határfolyóul szolgáló Vörösfolásra a két nemes édesapja tíz évvel korábban, s akkor még a résztulajdonosok egyetemes beleegyezésével malmot épített úgy, hogy a meder megváltoztatásával egy kis duzzasztót hozott létre. A mederváltoztatás mintegy negyven ölnyi volt összesen. Most azonban Boronkay átvágta a gátakat, s a patak folyását eredeti medrébe tereltette vissza, ami viszont a dédi köznemesek megélhetési lehetőségeit veszélyeztette.³⁴ 1815-ben a fazekasdencsi (antalfalvi) vízfolyás útjának megzabolázása miatt kellett perlekedni a miháldi és iharosberényi uradalom földesurával, Inkey Antallal.³⁵

A területátalakítás folyamatos irtásokat feltételezett, a lecsapolások időszakában óriási erdők foglalták el a terület nagy részét. A II. József féle katonai térkép szerint az uradalomban mindössze 10–15% lehetett a „*róna jellegű*” föld, s ezen próbáltak a kiszáritott területek megtisztításával segíteni. A vrászlói birtokokon egy korábbi résztulajdonos, Wrancsics óbester irányítása alatt az 1770-es években már 211 holdat sikerült kiirtani Vrászlón, Pathon és Gardoson.³⁶ A földesúr rendszerint visszaváltotta az úrbéresek által kiirtott területeket, erre 1788-ból és 1795-ből is vannak töredék adataink. Sokszor hátráltatta a folyamatot, hogy főleg a szomszédos

falvak esetében – a parasztok által elvállalt földek tisztítatlanok maradtak. 1815-ben gróf Festetich Imre a nemesdedi birtokosokat emlékeztette arra, hogy még 1807-ben Boronkay Józseffel kötöttek szerződést, miszerint a vrászlói berek kitisztítását föl vállalták, ezt azonban nem teljesítették, ugyanis a földben egy bejárás után a földesúr és tisztartója tuskókat, törzsököket talált, ami megakadályozhatta az őszi, illetve tavaszi szántást: „...*mit azonban a szerződés folytán nem teljesítettek, a még benn hagyott fa tükét, és törzseket 15 napok alatt kiirtsák és perlekedésre okot ne adjanak*.”³⁷ A tájatalakítás eredményeként az 1810-es évekre, jelentősen megnőtt a művelés alá fogható terület, becsléseink szerint kb. 400–500 holdas gabonatermelésre alkalmas allodiális földje volt már Boronkaynak.

Az Ormánd végleges szabályozása a reformkor hajnalán

A századfordulón elkezdődött lecsapolási és földnyelési folyamathoz hasonlóan fontos volt a gróf Festetich Imre által kezdeményezett területjavítási s növelési kísérlet az 1820-as években. Előbb már említettük, hogy az Ormánd határfolyó továbbra is hatalmas mocsarakat teremtett a vrászlói uradalom északi vidékén, ami nyilvánvalóan mezőgazdasági művelésre teljesen alkalmatlan terület volt még ebben az időben is. Boronkay idején a Vrászló és Path falu közötti két nagy berket már lecsapolták és csatornázták, most azonban, hogy a Boronkay Krisztina és Festetich Imre házasságából származó Festetich-gyerekek (két fiú és két lány) révén már Simonyi is szerves része lett a vrászlói uradalomnak, elkerülhetlenné vált, hogy a Vrászlótól északra lévő Simonyi falu belvíztelenítése és mocsártalanítása is megtörténjen. Az Ormánd folyó Vrászló mentén haladt északi irányba, és egy darabig Simonyi nyugati határát adta, majd a falu közepe felé hirtelen kelet felé fordult, majd egy kilométer után ismét északi irányba fordulva elérte a Kis-Balaton déli mocsarait.

A probléma a folyó keleti irányú szakaszánál kezdődött, onnan ugyanis megszűnt a szabályozottsága, így Magyaródtól (Zala vármegye) a Csákány–Főnyed vonalig lényegében egy nagy uradalomnyi területet mocsarasított el. Festetich Imrének, a vrászlói uradalom földesurának kérésére 1816. novemberében a vármegye Török Ferenc földmérőt küldte ki a bereklecsapolás feltételeinek felmérésére, a lecsapolási tervek elkészítésére. Jelentését november 27-én készítette el Tapsonyban.³⁸ A terepbejárásból és a felmérésből kiderült, hogy a berekbe három folyó (patak) ömlik be: az Ormánd, illetve a két kisebb, a Vörösfolás és a Vidi folás, ezek táplálják az óriási mocsarat. Ezek közül legnagyobb az Ormánd volt, de érdekes Török Ferenc földmérő jellemzése, miszerint az Ormánd a legnagyobb, „... de még sem oly nagy,

hogy a foló vizek rendbe állhassan, mert eredetének legtávolabb lévő pontjai sincsenek egész két mérföldre... négy fő ágakból gyülekezvén, lassankint összevise foló”, vagyis nem elég a patak hossza ahhoz, hogy végül is felvegyen egy folyó alakzatot, nagyon hamar eléri a Balatont. Török felmérte a terület szintkülönbségét, s ebből kiderült, hogy bár az esés csekély, megoldható a víz hatékony elvezetése. Bár pontos térképei a terepbejárás alkalmával még nem voltak, úgy becsülte, hogy a Zala-Somogy megyei határon összesen 5690 hold területet lehetne kiszárítani, s ennek fele esne a somogyi területre, másik fele pedig Zala vármegye használható területeit növelné. A Somsich-féle Ormándpusztához tartozna mintegy 945 hold, a kápolnai határhoz 2800 hold, míg a somogyi rész is durván 2800 holdra becsülte.³⁹

Később aztán elkészültek a pontos térképek is, valószínűleg a vármegye utasíthatta Török Ferencet ezek elkészítésére. A térkép címe: „Török Ferenc rajzolatja azon Bereknek, melly az Ormándi-hidi Mulom tájátul a Mogyoródi határig Tekintetes Zala és Somogy Vármegye közt kiterjed”. A térkép a rajt lévő dátum szerint

1818-ban készült el, színezett kivitelezésben, Bencze Géza véleménye szerint Török egyik legszebb munkája.⁴⁰ Török az ekkoriban használt hármass villás elágazású rendszert valósította meg, ami egybeesett a hivatalos ajánlattal. Három árok megásását javasolta: egyet a berek nyugati határán, egyet a keleti oldalon, amelyek azért voltak szükségesek, mert az itt lévő talaj agyagos, kemény föld volt, s ez egyrészt a csatorna masszív állapotát erősíthette, másrészt megakadályozhatta a mocsár továbbterjedését. A harmadik csatornát a berek középre tervezte, s ez a középső kanális képezte – a terveknek megfelelően – a továbbiakban a vármegyei határárkot (ma Zala-Somogy megyei határárok). A három csatorna mélysége és szélessége Török Ferenc tervezete szerint biztosítani fogja, hogy a berekbe ezentúl nem fog víz befolyani, így az kiszáríthatóvá válik.

Készített egy költségtervet is, eszerint összesen 64.425 Ft-ra volt becsülhető az árkok ásásának összköltsége, s ezenkívül a szokásos természetbeni ellátás is a környék birtokosait terhelte.

*A berek lecsapolásának költségterve 1816 októberében*⁴¹

<i>falu neve</i>	<i>pénzben fizetendő költség (ft.)</i>	<i>rozmennyiség pozsonyi mérőben</i>	<i>bormennyiség akóban</i>
Sávoly	12.250	98	73,5
Szőkedencs	7.025	96	42
Csákány	6.575	52	39
Nemesvid	2.600	21	16
Simonyi+Gardos	3.725	30	22,5
Ormándhida	7.925	65	50
Kápolna	24.325	200	157
összesen	64.425	522	401

A táblázatból látható, hogy a lecsapolás költségei pontosan 50–50 százalékban oszlanak meg a somogyi és zalai falvak illetve birtokosok között, bár a terhelés még így is egyenlőtlen, hiszen Zalára csak két falu esik, míg Somogyra 5, ráadásul eltérő tulajdonosokkal. A legnagyobb áldozatot kétségkívül Kápolnapuszta, Sávoly és Ormándhida (Ormándpuszta) birtokosa hozta, a többiek számára kisebb hozzájárulást feltételezett a terv. De még így is előfordult, hogy a munka nem kezdődhetett el azonnal, ugyanis nehéz volt egyeztetni a környéken lévő uradalmak tulajdonosai között. A költségek szaporodása a „...csákányi közbirtokosokat 1817. május 11-én egy, előző ajánlatukat visszavonó nyilatkozat megtételére ösztönözte. Nem tudták vállalni a szaporodó terheket, árokmetszési díjat, csatorna ásását”.⁴² T.Mérey Klára írja egyik tanulmányában, hogy ezek „...a magánlecsapolási munkák nem jártak mindig sikerrel, így például

az ormándi berek egy részén a tulaj annyira lágý volt, tele élő fákkal, régi gyökerekkel, hogy a megásott árkokat a víz ismét rövid idő alatt elmosta”.⁴³ Pedig 1818-ban már a környékbéli földesurak – mind Zalából, mind Somogyból – már a határokat is megállapították a bozótos-mocsaras területen.⁴⁴ Az ellentmondó adatok alapján valószínűnek tarthatjuk, hogy a munkákat megkezdték, de valamikor 1818–20 között abbahagyták, nem végleges szándékkal, hanem azért, mert további egyezkedésekre volt szükség, hiszen a siker csakis a teljes kooperációt feltételezve jöhetett létre.

A munkában, illetve annak szervezésében kulcsszerp jutott gróf Festetich Imrének, illetve Somsich Pongrácnak, az utóbbi személy egyben alispán és a komári uradalom földesura is volt, tehát egyrészt hivatalból, másrészt magánérdekből is igyekezett a berek ügyét előmozdítani. 1821 első felében a két földesúr már

majdnem kötött egy szerződést a „*Simonyi és Ormánd (ti. Ormándpuszta) között vezetendő vízcsatorna*” tárgyában, ám végül is csak Festetich írta alá.⁴⁵ Ám ugyan-ezen év második felében a két fent nevezett személy, valamint Véssey Ferenc (véltetően szolgabíró) előtt végül is megszületett a megállapodás.⁴⁶ A vita az ormándi malom miatt alakult ki. Oka pedig az volt, hogy a folyó egy nagy kanyarjában kivételesen jó lehetőség adódott nagy teljesítményű őrlőmalom felépítésére, s ezt mind a két fél ki akarta használni. Végül is közösen viselve a költségeket, „...*Khern mérnök terve s ügyelete alatt építettett és 6–8–1200 mérő gabonát hoz évente*” – írja a földmérő és orvos Csorba József.⁴⁷ Valószínű, hogy az építmény létrehozása végül is a nyugati oldalon, tehát a Somsich-birtokon történt, és Festetich csak a malom jövedelmének felét bírta. Különben az 1830-as években, amikor a keleti oldal birtokai már gróf Zichy Károly tulajdonában voltak, állandó probléma adódott a malommal kapcsolatban. 1833-ban a simonyi jobbágyság instanciáztak, miszerint „*Somsich Pongrácz Ormánd Hidi malmának árka*” elöntötte a birtokukat, „...annyira kiáradt, hogy az réteinket egészen a vízben vagynak”. Azt kérték Zichy gróftól, hogy érje el azt, hogy az árokra „...gondoskodással legyenek...és ezen kárt nekünk elhárítani lehessen”.⁴⁸ A dolog végül is az 1840-es évek elejére rendeződött, természetesen a jobbágyság kárát senki nem térítette meg.

Egy 1824. szeptember 23-án kelt iratból kiderül, hogy Somsich ígéretet tett arra is, hogy ő a keleti oldalon akkor is elkezdí a munkát, ha az a nyugati oldalon nem történik meg.⁴⁹ Erre föltehetően azért került sor, mert Festetich Imre új tervek kidolgozását kérte a vármegyétől, valószínűleg azért, mert az északi területek vélhetően újra víz alá kerülhettek. Török Ferenc és Póka Antal Zala megyei mérnök többször is beadta terveit, de végül a megyék meghajoltak a kamarás tiltó szava előtt, pedig a tervezetek hibátlan voltáról meg voltak győződve olyannyira, hogy azokat az Építészeti és Hajózási Igazgatósággal is megvizsgáltatták.⁵⁰

Nehéz, s talán fölösleges is utólagosan ítélni az ügyről, annyira nem gazdagok a források, hogy ezt megtehessek. Természetesen a berekben a határokat előre elkülönítették, nehogy esetleg utólagosan perre kerüljön sor. Végül is az ormándi berek lecsapolása 1825–30 között történt meg: az árokásások elzárták és elvezették a vizet, így a mocsár gyors ütemben száradt. Csorba József 1857-ben megjelent leírása szerint „*Míg az újabb időkben a felébredt szorgalom által az érdekelt birtokosok, főképp a felejthetetlen Somsich Pongrácz vezetése alatt árkok, csatornák nem vágattak, nagy mocsárt okozott, melly Hídvégig nyúlt*” – írja.⁵¹ Csorba orvos hívatása mellett földmérő is volt, s dolgozott korábban Törökkel együtt is, tehát valószínűleg hihetünk neki. Leírása szerint víztelenítésben már elsődleges szerepe Somsichnak volt, s nem Festetichnek, de azt is hozzá

kell tennünk, hogy a haszonélvezők között azonban ott volt Festetich Imre, s két fia, Miklós és László is. Elképzelhető az is, hogy Festetich Imrének nem is az átalakítással volt baja, hanem a vármegyének akart ártani, mivel egy korábbi zárgondnoki jelentés elmulasztása miatt az 1820-as évek elejétől tiszti perbe próbálták idézni Somogy vármegye részéről, aminek azonban hat éven keresztül nem tett eleget.⁵² Mindenesetre tény, hogy 1826-tól már van olyan contractusunk, amely a kiszáradó allodiális berekben maradt faanyag irtását jelzi: 106 hold allodiális föld kiirtására szerződtek vrászlói és pathi jobbágyságok, árendások és konvenciósök.⁵³ Az 1816-os kiszáradási contractus pedig azt mutatja, hogy vélhetően Csorba József fenti 1825–30 közti datálása a lecsapolásra igaz lehet.

Töredékes forrásaink vannak a munka végeredményének megítélésére. A berek lecsapolásának Simonyira vonatkozó hozzávetőleges adatai egy 1819-es és egy 1830-as felmérés tükrében jól értelmezhetőek. 1819-ben Simonyiban még mindössze 7 hold szántó és 100 hold rét állt az uraság rendelkezésére, 1830-ban viszont már 313 hold urasági szántó, és 259 hold rét volt Festetich gróf használatában. Ugyanakkor az erdő 1124 holdról 982 holdra csökkent, amivel egyetemben Simonyi falu határa – a mocsár elfoglalása miatt – 254 holddal nőtt. Mindenesetre tény, hogy a lecsapolás és kiszáradás előtt az erdő Simonyiban a terület 80%-át foglalta el, ezzel szemben 1830-ban már csak 59%-nyi területre terjedt ki, vagyis egyértelmű, hogy a reformkorra alaposan megváltozott a vidék képe: a mocsártalanítást megoldották, s lényegesen megnőtt a szántóföldi növénytermelésre és az állattartásra használható urasági terület.⁵⁴ Csorba József megemlékezése szerint nagyon jó minőségű területet nyertek a lecsapolással: „...*s több itt fekvő ormándi pusztán a leggazdagabb rétekek, s termő földeknek örülhet a gazda...*”⁵⁵

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a Zala és a Kis-Balaton térségében – vélhetően hasonló okokra visszavezethetően – máshol is jelentős lecsapolási, belvíztelenítési munkák indultak meg a reformkorban, ami világosan mutatja a korszak sajátosságait. 1829. június 22-én Zalaapátiban Széchenyi István, Deák Ferenc és Csányi László részvételével alakult meg az a társaság, amely a Zalavölgy, Hídvég és Magyaród községek határszélétől a Barátságig felső határszéléig terjedő rész – vagyis főleg a Zala-folyó által teremtett mocsár – szabályozását kívánta elvégezni. A tervek létrehozásában itt is részt vett Póka Antal mérnök. A területnek ez a része itt is hatalmas mocsár, mégpedig náddal, sással, éger és kőrisfákkal benőtt vidék volt. A hatalmas kiterjedésű mocsárból néhol szigetek emelkedtek ki, s csak a patak partján egy 50–100 méteres sávban lehetett legeltetni, avagy kaszálóként használni a területet. Különböző tervmódosítások után már 1835-ben elkezdték a földmunkákat, s végül is a század vége felé fejezték be a

tevékenységet.⁵⁶ A különböző patakok által teremtett hatalmas mocsár nyugati-északnyugati, zalai felének szabályozása 1836-ban indult meg, mikor is a Zala megyei Magyaród, Kiskomárom, Koros, Garaboncz, Kis-Rada, Nagy-Rada és Szobor községek földesurai, birtokosai által alakult a „...községek határában átvonuló vízfolyás szabályozására és arcnak partjain elterülő bozót lecsapolására” magántársaság.⁵⁷ A működését megindított társaság 1836–40 között árkolásokat végzett, ami mintegy 58 ezer köbméter földmunkát igényelt, s végül is 1842-ig tartva csaknem 2000 hektár lecsapolását tette lehetővé.⁵⁸ S végül meg kell említenünk, hogy 1842. augusztus 3-án megalakult a Balatonmelléki

Somogy megyei Társulat, amely a Balaton déli partvidéke mintegy 22 falujának földesurait tömörítette, s a Balatonszentgyörgytől Szárszóig terjedő vidék lecsapolását tűzte ki célul. Ebben a társaságban benne volt Főnyed és Sávoly, a korábban már vizsgált két falu urasága is.⁵⁹ Hangsúlyoznunk kell, hogy mindhárom társulat tevékenysége elhúzódott, a szabályozást többször hosszú időszakokra fel kellett függeszteni, s majd csak a század végén fejeződött be a munka. Mégis, ezek a munkák elég tisztán mutatják a reformkornak a tájtalakítási kísérleteit, amely mindenképpen előfeltétele volt a modern nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásának.

Jegyzetek:

- ¹ Kaposi Zoltán: A gazdasági folyamatok és a közgazdasági gondolkodás kapcsolata a 18. században. Pécs, 1996. 124–126. p.
- ² Taylor, David: Mastering Economic and Social History. London, 1989. 141. p.
- ³ Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete (1700–1830). Pécs, 1992. 58–59. p.
- ⁴ A magyar vízszabályozás története. Budapest, 1973. 63. p.
- ⁵ Csupor Tibor: A Kis-Balaton. Budapest, 1983. 24. p.
- ⁶ Ugyanott.
- ⁷ Magyar Országos Levéltár, R 319. 34. csomó, 164. p.
- ⁸ Szabó Dezső: A hg. Festetich-család története. Budapest, 1928.
- ⁹ Tóth Péter: Somogy vármegye leírása 1812-ből. In.: Somogy megye múltjából 1988. Kaposvár, 1988. 52–53. p.
- ¹⁰ Somogy Megyei Levéltár (a továbbiakban: SML) Ö. 73-as birtokösszeírás. 1804.
- ¹¹ Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom kialakulása a 18–19. században. Agrártörténeti Szemle, 1989. 1–4. 197. p.
- ¹² Bencze Géza: Zala megye leírása a reformkorban. In.: Zalai Gyűjtemény, 23. Zalaegerszeg, 1986. 172. p.
- ¹³ Ugyanott.
- ¹⁴ Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom gazdasága és társadalma a 18–19. században. Kandidátusi Disszertáció, Pécs, 1993. MTA Könyvtár, Budapest.
- ¹⁵ A táblázat adatai: SML Ö. 73 Birtokösszeírás, 1806., Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz. Budapest, 1975., illetve Az úrbéri birtokviszonyok Magyarországon 1767-ben... Budapest, 1971. című munkákból valók. 1971.
- ¹⁶ Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom társadalma a 19. század első felében. Történelmi Szemle, 1986. 2. 365–366. p.
- ¹⁷ SML. Ö. 73. Birtokösszeírás 1804-ből.
- ¹⁸ Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. Pest, 1836. 1. kötet, 202. p.
- ¹⁹ Lukács Károly: A Balaton-felvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszpremiensis Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. In.: Bél Mátyás: Veszprém megye leírása. Veszprém, 1989. 187. p.
- ²⁰ Bencze Géza: Török Ferenc, Somogy megye mérnöke. In.: Somogy megye múltjából 1975. Levéltári Évkönyv. Kaposvár, 1975.
- ²¹ Ugyanott.
- ²² Dobai András: Somogy megye az első katonai felvétel (1782–85) idején. In.: Somogy megye múltjából, 1983. Levéltári Évkönyv. Kaposvár, 1983.
- ²³ Kaposi Zoltán: A vrászlói uradalom kialakulása a 18–19. században. Agrártörténeti Szemle, 1989. 1–4. 189. p.
- ²⁴ Magyar Országos Levéltár. P. 18. 16. csomó, 1138. szám.
- ²⁵ SML. Vrászlói Uradalmi Levéltár (a továbbiakban: VUL.) 22. csomó, 1793-as szerződés.
- ²⁶ Lukács Károly: A Balaton-felvidék földrajza kétszáz év előtt. Bél Mátyás „Notitia Comitatum Veszpremiensis Simighiensis et Szaladiensis” c. kéziratának fordítása és ismertetése. In.: Bél Mátyás: Veszprém megye leírása. Veszprém, 1989. 187. p.
- ²⁷ SML. VUL. 11. csomó, Boronkay-család. Testamentum.
- ²⁸ Pesty Frigyes helységnévtára. SML. Xerox-másolat. Vrászló, 1864.
- ²⁹ SML. VUL. 22. csomó, 18. szám. 1811–13.
- ³⁰ SML. VUL. Funduális könyvek, 1830. Vrászló, Path, Simonyi.
- ³¹ SML. VUL. 24. csomó, 3. szám. 1792. július 18.
- ³² Szabó Dezső: i. m. 1928. 192. p.
- ³³ SML. VUL. Elenchus, 1769–1851. Gardos, 1810.

- ³⁴ SML. Malmok I. 1800. Nemesdédiek panasza Boronkay József ellen
- ³⁵ SML. VUL. Elenchus, 1760–1930. Path, 1815
- ³⁶ SML. VUL. 22. csomó, 10. szám
- ³⁷ SML. VUL. Elenchus 1760–1930. 1815.
- ³⁸ SML. VUL. 24. csomó, 8. szám
- ³⁹ Ugyanott.
- ⁴⁰ Bencze Géza: Török Ferenc, Somogy megye mérnöke. In: Somogy megye múltjából 1975. Levéltári Évkönyv. Kaposvár, 1975.
- ⁴¹ Lásd: 38-as jegyzet
- ⁴² T. Mérey Klára: A feudalizmus válságának megnyilvánulása Somogyban (1815–1836) Pécs, 1962. (Klny.)
- ⁴³ Ugyanott.
- ⁴⁴ SML. VUL. 24. csomó, 10. szám. 1818-as határmegállapítás
- ⁴⁵ SML. VUL. Elenchus, 1767–1924. Simonyi, 1821. Szerződés
- ⁴⁶ SML. VUL. Elenchus, 1767–1924. Simonyi, 1821. Egyezség
- ⁴⁷ Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. 44. p.
- ⁴⁸ SML. VUL. 24. csomó, 1833. február 25. Panaszlevél
- ⁴⁹ SML. VUL. 22. csomó, 18. szám
- ⁵⁰ Bencze Géza: i. m. 1975.
- ⁵¹ Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. 44. p.
- ⁵² SML. Közgyűlési jegyzőkönyvek, 1822. március 22., 1822. augusztus 12. A. C. 1322.
- ⁵³ SML. VUL. 30–31. csomó, 1826-os contractus
- ⁵⁴ SML. VUL. Funduális könyvek, 1830. Simonyi
- ⁵⁵ Csorba József: Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. 44. p.
- ⁵⁶ Péch Béla: A lecsapoló és vízhasználati társulatok. Budapest, 1901. 126–128. p.
- ⁵⁷ Péch Béla: i. m. 1901. 140. p.
- ⁵⁸ A magyar vízszabályozás története. Budapest, 1973. 270. p.
- ⁵⁹ Péch Béla: i. m. 1901. 188. p.